

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22271> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peele, Ada

Title: Een uitzonderlijke erfgenaam : de verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan : Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754

Issue Date: 2013-11-19

4 Testamenten en fidei-commissaire bepalingen binnen het Huis van Nassau en Oranje

Inleiding

Ten behoeve van hun aanspraken beriepen beide partijen zich op verschillende Oranje-testamenten. Frederik I greep terug voornamelijk naar de testamenten van René de Chalon en Frederik Hendrik voor zijn aanspraak op een deel van de nalatenschap. Henriette Amalia verwees hiervoor naar de testamenten van Willem III en Maurits. Beiden deden dat omdat door een aantal Nassaus en Oranjes in hun testamenten bepalingen waren opgenomen die betrekking hadden op het institueren en substitueren van erfgenamen door de diverse erflaters en op het aantal graden waarover gesubstitueerd mocht worden. Het is noodzakelijk, de bedoelde erflatingen kort na te gaan.

4.1 Engelbrecht II en Jan V

De broers Engelbrecht II van Nassau-Breda (1451-1504) en Jan V van Nassau-Dillenburg (1455-1516) hadden op 8 april 1472 op advies en met toestemming van hun ouders een overeenkomst, *Erbeinigung*, gesloten.¹ Deze hield in dat de na te laten goederen alleen geërfd konden worden door mannelijke erven. Wanneer een broer geen mannelijke nakomelingen had, zouden de mannelijke nakomelingen van de andere broer erven. Dochters waren uitgesloten. Deze overeenkomst werd op 18 april 1472 herhaald.² Engelbrecht II was gehuwd met Cimburga van Baden. Jan V was getrouwd met Elisabeth van Hessen-Katzenelnbogen (1466-1523), bij wie hij twee zonen kreeg: Hendrik III van Nassau-Breda (1483-1538) en Willem de Rijke of de Oude van Nassau-Dillenburg (1487-1559).³ Toen Engelbrecht op 31 mei 1504 kinderloos overleed erfde niet zijn jongere broer Jan V zijn bezittingen, maar diens oudste zoon Hendrik III. Dit op basis van de wens van Engelbrecht II.⁴ Jan zou met toestemming van zijn vrouw Eli-

¹ Dit was een algemene regeling voor de erfopvolging. Hun ouders waren Jan (Johan) IV, graaf van Nassau en heer van Breda, en gravin Maria van Loon-Heinsberg.

² Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 943, nr. 5, *Advertissement*, 74-75. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 970, *Over den Pacta familia*. Vrouwen kregen een som geld of werden met een plaats in een klooster bedacht. De *Erbeinigung* uit 1472 werd door andere gevolgd. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 36.

³ Willem de Rijke was niet rijk. Hij had regelmatig grote schulden. De toevoeging *De Rijke* kan op zijn kindertal slaan. Hij kreeg veertien kinderen uit twee huwelijken. Twee kinderen uit zijn eerste huwelijk met Walburga van Egmond en twaalf kinderen (vijf zoons en zeven dochters) uit zijn tweede huwelijk met Juliana van Stolberg.

⁴ Japikse, *Geschiedenis I*, 36. Willem de Rijke erfde in 1516 de Duitse goederen van zijn vader Jan V.

sabeth op de eerste dag na St. Nicolaas in 1504 de volgende twee voorwaarden hebben bevestigd. Ten eerste dat hun dochters niet konden erven zolang er mannelijke nazaten waren. Zij kregen dan alleen een dote (een geldsom). Ten tweede dat wat de ouders van Jan zouden hebben geordonneerd nagekomen moest worden. Volgens deze condities verdeelde Jan nu al zijn goederen, ook die van zijn overleden broer Engelbrecht, onder zijn twee zonen Hendrik en Willem met de toevoeging dat de uitsluiting van en de dotatie aan de dochters nagekomen zouden worden, zolang er mannelijke erven zouden zijn. Hendrik en Willem en hun mannelijke nakomelingen kregen tevens het gebruik van wapens en titels. Jan gaf aan zijn oudste zoon Hendrik de goederen van Engelbrecht II, die in de Nederlanden waren gelegen, en Willem ontving de Duitse bezittingen. Op 11 augustus 1516 sloten de zoons met hun moeder een contract waarin zij bepaalden, het eeuwig fidei-commis dat op hun goederen rustte te zullen handhaven.⁵

4.2 Hendrik III

Hendrik trouwde in mei 1515 met Claude de Chalon. Zij was zijn tweede vrouw.⁶ Claude was een dochter van Jan IV de Chalon, prins van Oranje, en van diens tweede vrouw Philiberta van Luxemburg, gravin de Charny. Hun enige zoon René (Reynaert, Renatus of Reinder), graaf van Nassau werd op 5 februari 1519 in het Kasteel van Breda geboren.⁷ In 1530 aanvaardde René de erfenis van zijn zeer vermogende oom van moederszijde, Philibert de Chalon, prins van Oranje.⁸ Philibert, die kinderloos overleed, had in zijn testament René als enige en universele erfgenaam aangewezen.⁹ De erfenis bestond uit het prinsdom Orange met daaraan gekoppeld de titel van prins van Oranje en de vier baroniën Orpierre, Trescheux, Montbrison en Noveijsan (in de Dauphiné). Verder erfde hij goederen in het vrijgraafschap Bourgondië (Franche-

⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 970, *Over den Pacta familia*.

⁶ Zijn eerste vrouw was Louise Francisca van Savoye, met wie Hendrik in 1503 trouwde. Na de dood van Claude de Chalon (1498-1521) huwde hij in 1524 met de Spaanse Mencia de Mendoza, markiezin van Zenete.

⁷ Via dit huwelijk kwamen de titels en bezittingen van het geslacht De Chalon na het overlijden van de broer van Claude de Chalon in handen van de familie Nassau. Hendrik III sloot dit huwelijk dan ook om zijn *eer ende prouffijts* wille. Cools, *Mannen met macht*, 375.

⁸ Op 3 augustus 1530 overleed Philibert de Chalon (1502-1530) aan de verwondingen die hij opliep te Gavinana, in de buurt van Pistoia, tijdens de belegering van Florence. Cools, *Mannen met macht*, 177 en 271. Philibert had zijn testament op 8 april 1521 in de Couronne opgemaakt en een codicil dat op 24 september 1521 in Brussel werd bevestigd. Zie KB, Knuttel, 14727, Testament van Philibert de Chalon (z.p.); NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris. Zie ook Cools, 'Lotgevallen', 6-19.

⁹ Het prinsdom Oranje was aan het eind van de 14e eeuw, na het uitsterven van de familie De Baux (1393) in het bezit gekomen van het huis Chalon. Philibert de Chalon was de laatste mannelijke nakomeling uit het huis Chalon. Zie Drechsler, Streit, 1. Daarna ging het goed over naar het huis Nassau. Na de dood van Willem III werd op 25 maart 1702 door de raad van Lodewijk XIV François Louis de Bourbon, prins de Conti, benoemd als erfgenaam van het prinsdom als nakomeling van Alix de Chalon, de dochter van Marie de Baux en Jan III de Chalon. Lodewijk XIV behield zelf de soevereiniteit van het prinsdom. Bij de Vrede van Utrecht in 1713 kwam het prinsdom officieel aan Frankrijk.

Afb. 16 Hendrik III van Nassau-Breda, door Jan Gossaert (Mabuse), circa 1516-1517.

Comté) waaronder 30 heerlijkheden en 60 dorpen met hoge, middelbare en lage jurisdictie, met als voornaamste plaatsen Nozeroy, Arlay, St. Anne, Bleterans, Montaignu, Orgelet, Arguel, Lons le Saunier en de vicomté en meierij (burggraafschap) van Besançon.¹⁰ Tevens verkreeg hij de Salines: de Salins-les-Bains (de zoutmijnen). De Chalons waren tegelijkertijd ook graven van Neuchâtel, Tonnerre, Charny en Armagnac. Philibert had als voorwaarde gesteld dat zijn neef de familienaam De Chalon en de wapens van de familie aan zou nemen. 'Ce prince encore tout jeune était enthousiasmé par les hauts faits de son oncle; en recueillant sa succession, il se fit gloire d'en prendre le nom et les armes; il adopta pour devise: Je maintiendrai Châlon'.¹¹ Toen zijn vader Hendrik III in 1538 overleed erfde René de Chalon tevens diens bezittingen: de heerlijkheden van de Lek, Polanen, Breda, Grimbergen, Steenberg, Oosterhout, Dongen, Hooge en Lage Zwaluwe,¹² Klundert, Vianden, St. Vith en Daasburg,

¹⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris. Zie ook Japikse, *Geschiedenis I*, 61 en 64.

¹¹ Pontbriant, *Histoire*, 35. Zie ook KB, Knuttel, 14727, Testament van Philibert de Chalon (z.p.).

¹² Over het bezit van de Zwaluwen werden processen gevoerd. Nadat Jan van Dalem (van Dongen) Willemsz., onder andere heer van Hooge en Lage Zwaluwe, manslag had gepleegd werden al zijn goederen verbeurdverklaard ten behoeve van Hendrik III van Nassau. Zie NA, 1.08.01, NDA, inv. 406. In 1517 werd aan de weduwe van Jan van Dalem gratie verleend en op 1 juni 1517 kreeg zij de geconfisqueerde goederen van Karel V als graaf van Holland terug. De Rekenkamer van Holland weigerde echter de vereiste registratie van de akte. In 1518 schonk Karel de

Diest, Zichem, Meerhout, Herstal, het paleis te Brussel en het erfburggraafschap van Antwerpen.¹³

4.3 René de Chalon

René de Chalon raakte op 15 juli 1544 tijdens het beleg van Saint Dizier (Champagne) dodelijk gewond.¹⁴ Hij had op 20 juni 1544, op het slagveld van Richemont, met instemming van keizer Karel V, zijn testament gemaakt.¹⁵ Om wettelijk te kunnen testen had men een octrooi nodig van een soeverein in wiens gebied de goederen waren gelegen of ook wel octrooien van voorouders.¹⁶ René, die geen wettige kinderen had, liet zijn bezittingen na aan de oudste zoon van zijn oom Willem de Rijke of de Oude van Nassau-Dillenburg, de toen 10-jarige Willem van Nassau-Dillenburg (1533-1584).¹⁷ Volgens Japikse was dit testament door De Chalon niet geheel gemaakt volgens de Nassause erf-overeenkomst van 1472.¹⁸ René nam dit besluit, omdat hij wist dat de katholieke keizer Karel V, tevens landsheer van alle Nederlandse gewesten, niet zou toestaan dat zijn grote bezit in de Nederlanden in handen van een lutheraan kwam. De Keizer kon zich met de inhoud van het testament verenigen en keurde het goed.¹⁹ Willem de Rijke tekende protest aan, maar Karel V verwierp dit.²⁰ Willem diende zich hiernaar te schikken en moest er in toestemmen dat zijn zoon een katholieke opvoeding zou krijgen.²¹ De hoofdzaak

Zwaluwen aan Hendrik III. Zie Drossaers, *Archief I*, 136; NA, 1.08.01, NDA, inv. 818. Daarna volgden langdurige processen tussen de Nassaus en de Van Dalems, die beide aanspraak maakten op de Zwaluwen. Na de dood van Hendrik III werd diens zoon René de Chalon in 1539 beleend met onder andere de Zwaluwen. Zie NA, 1.08.01, NDA, inv. 26. Pas in 1580 zou een oplossing zijn gevonden. Het opstandelingenbewind, weer de fictie volhoudend dat het formeel optrad namens Philips II (vgl. hoofdstuk 1 betreffende Lingen), beleende Willem I met de Zwaluwen. Magdalena van Dalem, de dochter van Jan van Dalem, deed in 1581 afstand van haar rechten op de Zwaluwen ten gunste van de prins van Oranje in ruil voor 300 gulden per jaar. Zie Drossaers, *Archief I*, 136; NA, 1.08.01, NDA, inv. 820 en 821.

¹³ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris. De heerlijkheid Klundert (Niervaart) werd in 1403 verworven door het huwelijk van Engelbrecht I van Nassau-Dillenburg met Johanna van Polanen. Johanna had het rijke bezit van het geslacht Polanen geërfd. De belangrijkste goederen lagen in het westen van de huidige provincie Noord-Brabant. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 29.

¹⁴ De Chalon stierf in de legerplaats, waar ook keizer Karel V zich bevond. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 59.

¹⁵ In zijn testament is dan ook te lezen dat hij octrooien had om te testen. Zie KB, Knuttel, 14727, Testament van René de Chalon (z.p.). Zijn keuze voor Willem I als erfgenaam genereerde talrijke aanspraken omdat de erfopvolging in het prinsdom, zoals die was vastgesteld door Maria de Baux en Jan III de Chalon in 1416 en 1417, niet door hem was gerespecteerd.

¹⁶ Deductie bewerende het recht, 24.

¹⁷ Hij was gehuwd met Anna van Lotharingen (1522-1568). René de Chalon had wel een natuurlijke zoon Palamedes de Chalon. Zie KB, Knuttel, 14727, Testament van René de Chalon (z.p.).

¹⁸ Dan had De Chalon Willem de Rijke, de vader van Willem, als zijn erfgenaam moeten benoemen. Ook Engelbrecht II had zich niet geheel gehouden aan de erfovereenkomst.

¹⁹ Japikse, *Geschiedenis I*, 59.

²⁰ Van Rappard, 'Aanspraken', 133.

²¹ Voor zijn opvoeding werd Willem I naar de Lage Landen gestuurd en verloor dus zijn rechten op de Duitse familiegoederen. Die kwamen aan zijn jongere broer Jan VI van Nassau-Dillenburg. Zie Groenveld, 'Nassau contra Oranje', 12. Het grootste deel van zijn minderjarigheid zou Willem in Breda hebben doorgebracht waar hij zijn

Afb. 17 René de Chalon (1519-1544), prins van Oranje, en zijn vrouw Anna van Lotharingen (1522-1568), anoniem, mogelijk naar Jan van Scorel, zestiende eeuw.

was dat de jonge Willem in het bezit van de erfenis van René de Chalon werd gesteld.²² De grootheid en de toekomst van zijn Huis waren in het geding en mochten door geen enkele reden geblokkeerd worden.²³

Het testament van René de Chalon bevatte een fidei-commis si sine liberis decesserit, een voorwaarde gesteld ingeval de erfgenaam, Willem van Oranje, overleed zonder kinderen. Dit betekende dat dan zijn broer Jan VI de Oude van Nassau, die na hem de oudste zou zijn, en diens mannelijke nakomelingen tot de erfenis gerechtigd zouden zijn. Hier is sprake van het vestigen van een fidei-commis ten gunste van de oudste afstameling.²⁴ Dit wordt *primogenituur* genoemd. Waren er geen zoons uit de tak van Willem de Rijke meer in leven dan zou de vererving plaatsvinden via diens vrouwelijke lijn. Hiermee week René de Chalon af van het fidei-commis van de Bredase Nassaus, waar hijzelf de laatste directe nakomeling van was, omdat Engelbrecht II en Jan V hadden bepaald dat vrouwen de goederen van de Nassaus nooit zouden erven.²⁵ In zijn testament is te lezen dat De Chalon 'vrijelijk' kon disponeren. Hij deed dit met toestemming van Karel V als keizer en 'Patrimoniale Heer van de Landen en Provincien', waarin zijn beste goederen lagen, 'sonder dat de dispositien van onse Voorsaten daar in eenig belet konnen geven, als gepurificeert en vernietigt'.²⁶ Zouden er geen mannelijke en vrouwelijke

eigenlijke opvoeding kreeg. Hij vertoefde ook vaak aan het hof van landvoogdes Maria van Hongarije (1505-1558) te Brussel. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 69-70. Maria was van 1530 tot 1556 landvoogdes in de Nederlanden. Zij was een zuster van Karel V en een dochter van Philips de Schone en Johanna van Castilië.

²² Japikse, *Geschiedenis I*, 64.

²³ Japikse, *Geschiedenis I*, 69.

²⁴ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 970, Pretensien van den Koning van Pruissen.

²⁵ Van Rappard, 'Aanspraken', 132.

²⁶ KB, Knuttel, 14727, het testament van René de Chalon (z.p.).

nakomelingen (meer) van Willem de Rijke in leven zijn, dan kwamen zijn bezittingen aan de mannelijke nakomelingen van zijn overleden grootouders Jan V van Nassau-Dillenburg en Elisabeth van Hessen-Katzenelnbogen, maar nu langs de vrouwelijke lijn.²⁷ Wellicht waren dat de mannelijke nakomelingen van de twee dochters van Jan V en Elisabeth: Elisabeth, gravin van Nassau (1488-1559), en Maria, gravin van Nassau (1491-1547). Dan kon alles dus alleen maar via de vrouwelijke lijn doorgaan.

4.4 Anna van Egmond

Uit het eerste huwelijk van Willem I, met Anna van Egmond (1533-1558), werden drie kinderen geboren. Twee ervan, Maria (1556-1616) en Philips Willem (1554-1618), bleven in leven. Anna maakte op 20 maart 1558 haar testament te Breda.²⁸ Hierin beschikte zij over de omvangrijke Burense nalatenschap. Anna van Egmond had in eigendom: Buren, IJsselstein, Leerdam en Acquoy, Cranendonk en Eindhoven, St. Maartensdijk en Scherpenisse, goederen in Noord-Beveland-Kortgene en Lannoy.²⁹ Deze goederen vielen direct na haar dood aan Maria en Philips Willem.³⁰ Totdat Maria en Philips Willem meerderjarig waren, had hun vader het beheer en het vruchtgebruik hiervan.³¹ Hij kreeg naar de terminologie van zijn tijd de garde noble. In eerste instantie had dit uitsluitend betrekking op leengoederen, maar in de zestiende eeuw was dat niet meer het geval. Willem I had de Burense goederen als garde noble voor Philips Willem beheerd en later had hij dit aan Maria overgedragen.³² Op 28 juli 1606 deed Maria, weduwe van Philips Ernst, graaf van Hohenlohe-Neuenstein (1550-1606), afstand van haar deel in de nalatenschap van haar ouders ten gunste van Philips Willem tegen een jaarlijkse uitkering van 10.000 gulden uit de opbrengst van de domeinen van IJsselstein.³³ Philips Willem zou dit bedrag aan zijn zus uitkeren.³⁴

27 KB, Knuttel, 14727, het testament van René de Chalon (z.p.).

28 Zij had alleen een substitutie gemaakt voor een eventuele tweede zoon. Anna van Egmond had op 18 oktober 1554 ook al een testament gemaakt. Toen was haar zoon Philips Willem nog niet geboren. Zij benoemde haar enige dochter Maria, bij afwezigheid van andere kinderen, tot haar enige en universele erfgenaam. Zie NA, 1. 10.29, CF, inv. 837, nr. 12, Testament van Anna van Egmond (1554), Bijlage nr. 7, 36-38.

29 Deze goederen waren het moederlijk versterf voor de kinderen van Anna van Egmond en Willem I. Het graafschap Buren omvatte de stad en zeven omliggende dorpen of buurtschappen: Beusichem, Zoelmond, Asch, Erichem, Buurmalsen, Tricht en Achter de Haag. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 128. Willem I kreeg ook nog Beverweerd. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 70. Willem II wist in 1650 het fidei-commis op het Egmonder Leerdam te laten overzetten op het Nassause bezit in Zeeland. Zie Groenveld, 'Oranjes', 115, noot 24.

30 Zo was Philips Willem onder andere heer van St. Maartensdijk, waardoor hij Eerste Edele van Zeeland werd.

31 Scherft, *Sterfhuys*, 1-2 en 2, noot 4. De dochter was op 16-jarige en de zoon op 18-jarige leeftijd meerderjarig en eerder wanneer zij voordien getrouwd waren. Philips Willem en Maria zouden in aanmerking kunnen komen voor de bezittingen die hun vader van de hertog van Brabant in leen had. Dat waren de oorspronkelijk Nassause goederen in Brabant waarvan het stamslot van de Nederlandse Nassaus te Breda het middelpunt vormde.

32 Scherft, *Sterfhuys*, 64. Philips Willem werd in 1568 in opdracht van Philips II naar Spanje ontvoerd. In 1596 mocht hij Spanje verlaten en ging in Brussel wonen.

33 Scherft, *Sterfhuys*, 248. Maria trouwde in 1595 met graaf Philips Ernst van Hohenlohe-Neuenstein. De graaf stierf op 6 maart 1606 te IJsselstein.

34 Zie Scherft, *Sterfhuys*, 273.

Afb. 18 Anna van Egmond, gravin van Buren, de eerste echtgenote van Willem van Oranje, toegeschreven aan Marcus Gheeraerts, circa 1550.

4.5 Willem I

Tijdens zijn leven verwierf Willem I de volgende goederen. Op 12 oktober 1558 kreeg de prins van Philips II Geertruidenberg in pandschap en op 6 mei 1559 Grave en het Land van Cuijk.³⁵ Zoals al gezegd in hoofdstuk 1, ontving Willem I op 20 november 1578, bij de geboorte van zijn dochter Catharina Belgica, van de Staten-Generaal het graafschap Lingën als pillegift.³⁶ In opdracht van Willem I werd de vestingstad Willemstad gebouwd. Hij kocht de daarbij behorende landerijen en liet ze bedijken. De Staten-

³⁵ In 1611 werden Grave en het Land van Cuijk, een heerlijkheid, door de Staten-Generaal, na aflossing van het pandschap, aan Maurits in leen gegeven. Pandschap is een overeenkomst waarbij iemand van een ander geld leent tegen overgave van een pand, een roerend of onroerend goed of iets wat enige waarde vertegenwoordigt. Degene die geld uitleent krijgt het recht om hierop zo nodig zijn vorderingen, met voorkeur boven andere schuldeisers, te verhalen. Hij is een preferente schuldeiser.

³⁶ De Staten-Generaal pretendeerden te handelen namens Philips II, zie hoofdstuk 1. Op 27 december 1647 sloot het Huis Oranje-Nassau een akkoord met Spanje dat tegelijk met het algemene vredesverdrag uit 1648 van kracht zou zijn. KHA, A16/IV, Willem III, inv. 11, *Memoire en tableau betreffende de aanspraken van het Huis Oranje-Nassau op Spanje*. Lingën en ook Meurs kwamen nu definitief in het bezit van de Oranjes. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 221-222; Hoofdstuk 1.

Generaal beleenden Willem I in 1582/1583 met Willemstad.³⁷ In 1581 kocht de prins Veere en Vlissingen.³⁸ Warneton, gelegen in Vlaanderen, werd aan Willem I gecedeerd volgens vonnis van de Grote Raad van Mechelen in 1547. De Vier Leden van Vlaanderen, de steden Gent, Brugge en Ieper en het Vrije van Brugge of Brugse Vrije, die nu aan de zijde van de Opstand stonden, gaven op 31 januari 1583 als schadevergoeding aan de prins goederen van de abdij Ter Duinen in Hulsterambacht en tevens een aantal klooster- en proosdijbezittingen die zij in beslag hadden genomen.³⁹

Willem I had twee testamenten gemaakt, het eerste dateerde van 11 augustus 1554, het tweede van 16 augustus 1557.⁴⁰ In zijn tweede testament benoemde Willem I zijn oudste zoon, Philips Willem, tot universeel erfgenaam. Deze moest wel aan zijn jongere broers en zusters toelages uitkeren. Liet Willem alleen dochters na, dan benoemde hij de oudste daarvan als zijn erfgenaam. Waren er geen dochters, dan kreeg zijn oudste broer de gehele nalatenschap. Willem I vestigde dus in dit testament, net als René de Chalon, een eeuwig fidei-commis ten gunste van de oudste nakomeling.⁴¹ Willem I vroeg in 1557 dit testament terug en verbrak de verzegeling, waardoor het ongeldig werd. Er werd door hem geen nieuw testament meer gemaakt.⁴² Wel heeft de prins in 1584 een concept testament gemaakt dat na zijn dood als uitgangspunt heeft gediend voor de curatoren om te komen tot een verdeling van zijn nalatenschap. In de week vóór Pasen nodigde hij enkele vertrouwde politici en rechtsgeleerden uit om in het Delftse Prinsenhof met hem en zijn domeinraad te confereren over het opstellen van een testament. Aanwezig waren

37 In 1582/1583 werd Willem I door de Staten-Generaal beleend met het Markiezaat van Bergen op Zoom waar Willemstad, gelegen in de polder Ruigenhil, tot 1615 deel van uitmaakte. Dit als schadeloosstelling voor de offers die hij had gebracht tijdens de opstand tegen Philips II van Spanje. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 457.

38 In 1567 kocht Philips II het markizaat van Veere en Vlissingen uit de failliete boedel van Maximiliaan II van Bourgondië-Beveren (1514-1558). Hij betaalde er 187.750 ponden Vlaams of 1.126.500 Hollandse ponden van veertig groten voor. Philips had deze bedragen niet meteen voorhanden. De aflossingen en de renten zou hij betalen uit de opbrengsten van Veere en Vlissingen. Dit had hij nog maar gedeeltelijk gedaan toen in 1572 Den Briel werd ingenomen en het markizaat zich achter de Opstand schaarde. Toen stopten zowel de inkomsten als de betalingen. De schuldeisers van Philips binnen het opstandige gebied eisten bij het Hof van Holland en Zeeland beslaglegging op Philips' goederen en hierop werd door het Hof positief gereageerd. Het markizaat zou in twee ronden, in mei-juni 1581, openbaar worden verkocht. Willem van Oranje kocht Veere voor 74.500 ponden van veertig groten en Vlissingen voor 70.200. Ook hij had niet direct de beschikking over deze bedragen. Het markizaat kwam in het overerfbare privé-bezit van de Oranjes terecht. Zie Groenveld, 'Oranjes', 108 en 119; Henderikx, 'Markizaat', 98. Volgens Scherft kocht Willem het markizaat van Veere, inclusief Vlissingen, voor 150.000 gulden. Er was geen sprake van betaling. Zie Scherft, *Sterfhuys*, 10.

39 In 1579-1581 hadden de Vier Leden zich aangesloten bij de Unie van Utrecht, een verbond van de Noord-Nederlandse opstandige gewesten tegen Spanje. Al vanaf 1305 hielden Brugge, Gent en Ieper, de Drie Leden, gezamenlijke bijeenkomsten. Deze overdracht was een bevestiging van de schenking van de goederen en de tienden van de abdij Ter Duinen en van de proosdij van Eversom door de stad Brugge en het Vrije van Brugge op 15 september en 5 oktober 1582 aan prins Willem van Oranje. De andere leden schonken hem onder andere de abdijgoederen van St. Adriaans en Oudenaarde. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 468; NA, 1.08.11, ND, inv. 13490-13491. Ook kreeg hij van Vlaanderen het graafschap Aalst. Brabant deed afstand van de goederen van Afflighem en op 14 februari 1583 van het markiezaat van Bergen op Zoom waarvan de toenmalige eigenaar Jan van Withem de zijde van de vijand had gekozen. Zie ook Scherft, *Sterfhuys*, 12 en noot 55.

40 NA, 1.08.11, ND, inv. 970, Aangaande het testament van Prince Willem I. Zie tevens *Deductie bewerende het reght*, 20.

41 Rive, *Schets*, 15 en noot 1.

42 Bruggeman, *Nassau*, 135-136.

Afb. 19 Willem van Oranje, door
Adriaan Thomasz. Key, 1570-1584.

Elbertus Leoninus, de kanselier van Gelderland, Paulus Buys, de landsadvocaat van Holland, Adriaan van der Mijle, de president van het Hof van Holland en Hugo Donneau, de Leidse professor in de rechten. Er werden gedurende twee weken besprekingen gevoerd die door Paul Knibbe, de rekestmeester van Willem I, na afloop werden samengevat. Aan de hand van het resumé werd door raadslid Johan Basius een uitvoerig concept testament opgesteld.⁴³ Het stuk behelsde in hoofdzaak een verdeling van alle heerlijkheden en andere onroerende goederen onder de drie zoons, Philips Willem, Maurits en Frederik Hendrik.

Het Traktaat van Partage (1609)

Na het overlijden van Willem I in 1584 volgde er vanwege het ontbreken van een rechtsgeldig testament een langdurige afwikkeling van de nalatenschap. Op 27 juni 1609, 25 jaar na het overlijden van Willem I, kwam het Traktaat van Partage (solem-

⁴³ Scherfft, *Sterfhuis*, 16.

nele partage) tot stand.⁴⁴ De drie zonen uit verschillende huwelijken – Philips Willem, Maurits en Frederik Hendrik – sloten een overeenkomst waarbij zij afzagen van de bepalingen van erfeling over de hand, zoals deze onder andere in het testament van René de Chalon en de Nassaus voorkwamen.⁴⁵ Om de waarde van het traktaat aan te geven, werd opgemerkt dat het met de grootste omzichtigheid tot stand was gekomen. Het traktaat was aangegaan met volledige kennis van zaken. De transactie had dezelfde bewijskracht als een ‘gewijsde’ van de rechter. Wat betrof de vorm, ‘seer solemneel’, gebeurde dit ten overstaan en door bemiddeling van aanzienlijke personen. Hieruit kan worden opgemaakt dat partijen het recht hadden om zulke afspraken te maken. Er werd niet vermeld dat de Staten-Generaal en/of de Staten der gewesten voor het afsluiten van het traktaat octrooien hadden verleend. Overeengekomen werd dat ieder vrij over zijn goederen mocht beschikken conform de toen geldende regels met betrekking tot het erfrecht, ‘dat gemelde Heeren Broeders de Rechten, Goederen, Landen, ende Heerlykheden, in hare partagie gevallen, niet alleen, als haer eygen, soudon besitten; maer oock, daer van in alle vryheydt soudon kunnen disponeren ende ordonneren, soodanigh, als haer goetduncken soude; ende indien sy eenige actien d’een tegens d’ander, soo wegens Vaderlycke als Moederlycke Goederen soudon mogen hebben, ofte om eenige andere oorsaecke, hoedanigh die oock soudon mogen wesen, de selve door de voorschreve partagie soudon blyven vernieticht ende gedoodt.’⁴⁶ En zoals by het gemelde Tractaet soo kraghtigh is geclausuleert, ende de respective hooge Contractanten den anderen met soo significante expressien hebben beloofd ende geguarandeert en zonder het alderminste accrochement van Fideicommiss, ofte yetwes anders’.⁴⁷

Omdat de vroegere fidei-commissaire bepalingen op hun goederen door hen waren opgeheven, konden de drie halfbroers hun goederen belasten met nieuwe fidei-commissaire bepalingen. Blijkbaar kon er toen nog steeds een beroep worden gedaan op de voorwaarden van oudere testamenten van de Nassaus en van René de Chalon, vandaar dat de drie halfbroers hier van af wilden en dit ook konden doen. Aan het eind van het traktaat beloofden de drie broers elkaar ‘op hare trouwe, ende eere, den inhoudt van het voorschreve Contract onverbreeckelyck te sullen onderhouden ende achtervolgen;

44 NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 12, Traktaat van Partage (1609), Bijlage nr. 1, 15-19. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 944, 1-6. Dankzij de samenwerking van Johan van Oldenbarnevelt, Willem Lodewijk, graaf van Nassau-Dillenburg, neef en zwager van prins Maurits, en Walraven van Brederode met Franse en Engelse gezanten kwam een algemene schikking, het Traktaat van Partage, tot stand. Tevens werd een bedrag van 300.000 gulden uit de aartshertogelijke schatkist aan het sterfhuys overgemaakt en tussen de drie zoons van Willem I verdeeld. Zie Scherft, *Sterfhuys*, 273. Hoewel ook de dochters van Willem I en Charlotte de Bourbon aanspraak maakten op de erfenis waren zij geen deelhebbers aan de uiteindelijke verdeling van de boedel. Hun aanspraken werden via hun broers geregeld. Ieder van de broers had de verplichting een zeker deel van de jaargelden aan zijn zussen en/of moeder te voldoen. De dochters van Charlotte de Bourbon ontvingen de bezittingen in het hertogdom Bourgondië die weinig rendement opleverden. Scherft, 273. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 30. Zij moesten zich verder tevreden stellen met de jaargelden die werden uitgekeerd door de Staten-Generaal. Zie Scherft, *Sterfhuys*, 273. Scherft verwijst naar de resoluties van de Staten-Generaal van 11 en 13 augustus, 25 september, 8 en 14 oktober 1609.

45 NA, 1.08.11, ND, inv. 943, nr. 5, *Advertissement*, 76-77.

46 NA, 1.08.11, ND, inv. 944, *Facti species*.

47 *Deductie bewerende het recht*, 22.

Afb. 20 Philips Willem, prins van Oranje, de oudste zoon van Willem I, door Michiel Jansz. van Mierevelt, circa 1608.

sonder in eenigerley maniere, hoedanigh die oock zy, in malkanders goetd ende partagie te treden, ofte sigh eenigh gesagh op de rechten ende praeëminentien, die daer van dependeren, toe te eygenen'. Om toch de goederen bijeen te houden institueerden Philips Willem, Maurits en Frederik Hendrik elkaar door testamentaire disposities tot hun enige en universele erfgenaam.

4.6 Philips Willem

De oudste zoon, Philips Willem, die vanaf 1595 in Brussel woonde, had uit de nalatenschap van zijn vader de volgende goederen gekregen: het prinsdom Oranje, de vier baronieën in de Dauphiné, alle goederen gelegen in Franche-Comté met de Salins-les-Bains en het erburggraafschap van Antwerpen. Verder de baronie en heerlijkheden van Breda, Steenberg, Grimbergen, Diest en Zichem, Herstal, Ruthem, Zelhem en Warneton.⁴⁸ Ook verwierf hij alle goederen die in Brabant lagen, behalve Grave en het

⁴⁸ Volgens de *Memorie van goederen* gehorende tot de naerlatenschap van Sijne Majt. den Coning van Groot Brittagne en van waer die Sijn gecoomen, zouden de heerlijkheden Diest, Zichem, Meerhout en het erburggraafschap van Antwerpen door graaf Jan VI de Oude van Nassau zijn verkregen van Willem, hertog van Gulik, door ruiling tegen andere heerlijkheden. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, *Memorie van goederen*; Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 15367, *Inbezitneming van Diest en Scherpenheuvel* door Jan van Nassau. In het archief van de Nassause Domeinraad zijn twee kopieën van vercoopedulle of transport uit 1499 te vinden van genoemde hertog over de steden en landen van Diest, Zichem

land van Cuyk,⁴⁹ en alle goederen in Vlaanderen. Bovendien kreeg hij het vruchtgebruik van Vianden, St. Vith en Daasburg in Luxemburg, terwijl deze bezittingen aan Maurits werden toegewezen.⁵⁰ Van zijn vader kreeg hij, volgens het Brabants devolutive recht, al diens erfgoederen in Brabant.⁵¹ Ook de omvangrijke Burense nalatenschap van zijn moeder Anna van Egmond verviel aan Philips Willem. Dit waren het graafschap Buren en Leerdam met Acquoy.⁵² Verder erfde hij IJsselstein, Eindhoven, Cranendonk, St. Maartensdijk en Noord-Beveland. Omdat Philips Willem gijzelaar was geweest van de Spaanse koning, trad Maurits tot de vrijlating van zijn broer in 1595 op als administrateur/regent.⁵³ Zelf verwierf hij in 1617 van de orde van de Johannieters goederen die onder de commanderij Ter Brake in de baronie van Breda lagen tegen een jaarlijkse rente van 7.700 pond 'Bourgondisch geld': 5.133 gulden, 6 stuivers en 8 penningen 'Frans' [geld] ten behoeve van de Ridders van St. Jan te Jeruzalem. Dit zou betaald worden uit de opbrengsten van de domeinen van het Huis Chalon in Franche-Comté.⁵⁴

Philips Willem liet in zijn testament uit 23 augustus 1603 en in zijn nieuwe testament van 20 februari 1618 zijn goederen en de titel prins van Oranje na aan zijn broer Maurits en diens wettige mannelijke nakomelingen.⁵⁵ Zouden er geen mannelijke nazaten meer zijn dan zou Frederik Hendrik de bezittingen erven. Na de dood van Frederik Hendrik zouden diens wettige zonen en mannelijke nakomelingen erven, waarbij de

(met Scherpenheuvel) en Zelem ten behoeve van Engelbrecht II van Nassau in ruil voor Vught, Gangelt en Millen. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 552 en 580. Breda, Lek en Grimbergen kwamen uit het Huis van Polanen. Toen in 1403 Johanna van Polanen met Engelbrecht I van Nassau-Dillenburg trouwde kwamen Breda, Lek en Grimbergen in handen van de Nassaus. Zie voor Breda NA, 1.08.11, ND, inv. 8127-8128. Philips Willem trouwde in 1606 met Eleonora van Bourbon-Condé.

49 Scherft, *Sterfhuys*, 273.

50 Volgens Scherft kreeg Philips Willem alle bezittingen onder de Franse kroon, behalve in Bourgondië. Scherft, *Sterfhuys*, 273.

51 Leengoederen in Brabant waren onderworpen aan het devolutive recht. Voor allodiale goederen gold het gewone erfrecht, terwijl buiten Brabant het gewone erfrecht zowel op allodiale als op leengoederen betrekking had. Het Brabantse devolutive recht bevoordeelde de kinderen uit een eerste boven die uit latere huwelijken. Scherft, *Sterfhuys*, 1-2.

52 Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 128. Zoals gezegd wist Willem II in 1650 het fidei-commis op het Egmonder Leerdam te laten overzetten op het Nassause bezit in Zeeland.

53 Zie voor zijn vrijlating Japikse, *Geschiedenis I*, 155.

54 NA, 1.08.11, ND, inv. 918, *Memorie van goederen*. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 11909, Vol. I, eerste deel: algemeen, 261r en 264r en inv. 11987-11990, *Aankoop van de commanderij Ter Brake door Philips Willem*. Zie ook Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 426-432.

55 Scherft, *Sterfhuys*, 277. Philips Willem ondertekende zijn nieuwe testament op zijn sterfbed in Brussel. Hij had de tekst reeds lang van tevoren eigenhandig te Breda geschreven. Zie voor het testament NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 12, *Testament van Philips Willem (1618)*, Bijlage nr. 3, 24-31. De prins institueerde en substitueerde zijn halfbroer Maurits en diens mannelijke descendents. Wanneer Maurits geen [wettige] nakomelingen zou hebben, dan erfden Frederik Hendrik en zijn mannelijke nakomelingen. Had ook Frederik Hendrik geen nakomelingen, dan zou de erfenis gaan naar de branche [zijlinie van een familiestamboom] van zijn vaderlijke oom graaf Jan VI van Nassau die ook de naam en wapen van Nassau voerde. De octrooien die Philips Willem heeft gehad, vermelden niet dat hij mocht substitueren, uitgezonderd dat van Holland. Dit octrooi meldt dat er voor een reis [graad] gesubstitueerd mocht worden. Dit houdt in dat alle goederen van Philips Willem, uitgezonderd die in Holland gelegen waren, vrij op naam van Maurits gekomen zouden zijn. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, *Memorie van goederen*. Frederik Hendrik mocht waarschijnlijk vrij over de Hollandse goederen van Philips Willem testen.

oudste als eerste in aanmerking kwam. Wanneer er geen mannelijke nazaten meer zouden zijn dan werd de oudste zoon van Jan VI van Nassau-Dillenburg gesubstitueerd. Na diens overlijden zouden zijn zonen en nakomelingen erven. Wanneer de oudste zoon geen mannelijke erfgenamen meer had dan kwam de tweede zoon in aanmerking, enz. Jan VI werd door vijf zonen overleefd: de oudste was Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg die in 1620 kinderloos overleed; na hem kwam Jan VII 'de middelste' van Nassau-Siegen, deze tak stierf met het overlijden van Willem Hyacinth van Nassau-Siegen in 1743 uit; de derde zoon was George van Nassau-Dillenburg die zijn oudste broer Willem Lodewijk opvolgde en wiens tak in 1739 uitstierf; de vierde was Ernst Casimir van Nassau-Dietz, van wie Johan Willem Friso in 1702 de enige mannelijke afstammeling was; de jongste zoon was Johan Lodewijk van Nassau-Hadamar, deze tak stierf in 1711 uit. De Friese Nassaus erfden de goederen van deze drie uitgestorven Nassau-takken en zouden ze verenigen in één vorstendom Nassau.⁵⁶

Philips Willem herstelde het fidei-commis van de Nassaus, zoals dat door Engelbrecht II van Nassau-Breda en Jan V van Nassau-Dillenburg in 1472 was overeengekomen. Dit hield in dat er geen vererving via de vrouwelijke lijn zou plaatsvinden. Philips Willem gaf aan dat de nalatenschap in takt moest worden gehouden. Er mochten geen goederen worden vervreemd. Hij meldde in zijn testament dat hij de noodzakelijke octrooien had om zonder oppositie te disponeren.⁵⁷ Na het overlijden van Philips Willem in 1618 zou de Spaanse koning Philips III (1598-1621), Maurits als erfgenaam onacceptabel hebben verklaard. Hij besliste dat de katholieke Jan VIII de Jonge van Nassau-Siegen de goederen van Philips Willem zou krijgen. 'Il ordonna que par le souverain Conseil de Malines il lui fut accordé le pouvoir & la faculté de posséder les Domaines sujets à sa Jurisdiction, dont il eut pendant sa vie non-seulement une parfaite & paisible possession'.⁵⁸ Diens zoon, François Desirée, behield alles tot 1648. In dat jaar werd de Vrede van Munster gesloten en ontving Willem II alsnog de erfenis van zijn oom.⁵⁹ Maurits zou wel onder andere Leerdam, Acquoy en IJsselstein hebben gekregen.⁶⁰

4.7 Maurits

Maurits kreeg ingevolge het Traktaat van Partage de volgende goederen toegewezen: het graafschap van Vianden, de heerlijkheden St. Vith en Daasburg, het markizaat van Veere en Vlissingen met Domburg, het graafschap Ling en Cloppenburg, de stad en heerlijkheid Klundert, de stad Grave en het Land van Cuijk, Lek, Polanen, Monster,

⁵⁶ Zie Woelderink, 'Das Archiv', 193-208.

⁵⁷ KB, Knuttel, 14726, Testament Philips Willem, 12.

⁵⁸ De Sisteron, *Histoire nouvelle*, 471.

⁵⁹ Zie artikel 26 van het vredetraktaat in: Groenveld, *Unie*, 168. Zie ook Japikse, *Geschiedenis I*, 222.

⁶⁰ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 970, nr. 11, Notabel advis en nr. 12, Notabele advis. Volgens Japikse kon Maurits zich voorlopig alleen definitief in het bezit stellen van het prinsdom Oranje, en de vier baronijen in de Dauphiné die ten tijde van Frederik Hendrik verpacht werden. De goederen in het zuiden en in Franche-Comté kreeg Maurits nog niet omdat ze in Spaans-Habsburgs gebied lagen. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 160 en 197-198.

Afb. 21 Maurits, prins van Oranje, tijdens de Slag bij Nieuwpoort (1600), door Henri Ambrosius Pacx, ongedateerd.

Poeldijk, Ter Heijde en half Loosduinen.⁶¹ Van zijn moeder Anna van Saksen heeft Maurits geen domeinen of heerlijkheden geërfd.

De prins verwierf zelf ook goederen. In de eerste plaats Willemstad, dat aan hem uit kracht van het Bestand (Twaalfjarig Bestand, 1609–1621) en daarna ook door een vonnis van de Raad van Brabant van 16 juli 1615 werd toegewezen. Ten tweede het graafschap Meurs dat door Walburga, gravin van Nieuwenaar en Meurs, op 15 mei 1600 aan Maurits met warme hand werd geschonken.⁶² In 1612 werd de prins door de Staten van Gelderland en Zutphen beleend met de heerlijkheid Bredevoort. Deze heerlijkheid werd aan Maurits in pandschap gegeven voor 50.000 gulden per 31 jaar.⁶³ Zij

⁶¹ Maurits moest zowel zijn zus Emilia van Nassau als zijn zwager en neef Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg een jaarrente van 2.000 gulden geven. Hij ontving van de Staten-Generaal een gratificatie voor het hebben van bijzondere verplichtingen. Tevens ontving Maurits de jaarrente van 20.000 gulden die hem in maart 1609 door de Staten-Generaal in het vooruitzicht was gesteld. De voorwaarde dat Maurits deze rente alleen zou krijgen wanneer hij zou trouwen kwam te vervallen. Zie Scherft, *Sterfhuys*, 273–275.

⁶² Zie voor de akte van donatie door Walburga aan Maurits van het graafschap en de stad Meurs en tevens de heerlijkheid Krakau in 1594: NA, 1.08.11, ND, inv. 16523. Zie voor Meurs ook hoofdstuk 1.

⁶³ Maurits werd pandheer nadat hij de voormalige vestingstad Bredevoort, gelegen in het graafschap Zutphen, in 1597 had veroverd op de Spanjaarden ten gunste van de Staten van Gelderland. Door de Staten van Gelderland werd op 17 december 1612 het pandschap aan Maurits overgedragen. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 118. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 2307 en inv. 2312. Het pandschap van de heerlijkheid werd in de akte van verpanding van 23 februari 1639 vanaf 1643 ten behoeve van Frederik Hendrik verlengd met 50 jaar en eindigde in 1693. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 2314. In 1691 werd het pandschap in de akte van verpanding van 22 september 1691 ten behoeve van Willem III met 50 jaar verlengd, beginnend na de laatste pandbrief van 1639. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 2315–2316.

omvatte de stad, het slot en het ambt Bredevoort, de kerspelen Aalten, Dinxperlo en Winterswijk, en het dorpje Boekhout. Op 9 september 1611 werden door de Staten-Generaal, ten behoeve van Maurits, Grave en het Land van Cuijk omgezet in een groot en onsterfelijk leen. Vanwege zijn verdiensten stonden zij de prins toe, zich te laten opvolgen in zowel de zijwaartse als in de neerwaartse lijn en zowel door vrouwen als door mannen.

Maurits institueerde zijn halfbroer Frederik Hendrik als zijn erfgenaam. In zijn testament van 13 april 1625 is te lezen dat hij, Maurits, vrij kon beschikken over zijn heerlijkheden, de vrije goederen die hij uit het Partage van 1609 vrij had verkregen, die hij zelf had verworven en nog zou verwerven en de goederen die hij van Philips Willem had geërfd. Mocht Frederik Hendrik niet (meer) in leven zijn dan zouden diens wettige zonen en hun mannelijke nakomelingen erven: 'de selve kinderen ende descendenten successive daer inne institueren ende substituerende by desen'.⁶⁴ Mochten zowel Frederik Hendrik als diens zonen en hun mannelijke nazaten zijn overleden, 'tot wat tijde de selve namaels souden mogen komen te failleren', dan institueerde en substitueerde Maurits zijn neef Ernst Casimir, de overgrootvader van Johan Willem Friso, en na hem zijn wettige zonen en mannelijke nakomelingen. Om de naam en de stam Nassau te behouden institueerde en substitueerde Maurits de oudste 'Linie tot Linie' en van 'Graed tot Graed'.⁶⁵ Net als Philips Willem nam Maurits in zijn testament bepalingen op om ervoor te zorgen dat zijn goederen binnen de familie zouden blijven en ook dat de nalatenschap in takt bleef. Maurits had octrooien ontvangen om dit te mogen doen. Tevens vermeldde Maurits dat hij een simpel octrooi had gekregen om over zijn leengoederen te beschikken, wat aan niemand werd geweigerd.⁶⁶ De prins mocht volgens de octrooien die hij van Holland en Zeeland kreeg over één graad substitueren. Van Utrecht en Staats-Brabant kreeg hij toestemming om dit over meer graden te doen.⁶⁷ De substitutie zou dan voor wat betreft de Hollandse en Zeeuwse goederen ophouden bij Willem II, zodat deze hierover vrij kon beschikken.

4.8 Frederik Hendrik

In de persoon van Frederik Hendrik werden alle goederen van het Huis Oranje-Nassau verenigd.⁶⁸ De prins ontving vanwege het Traktaat van Partage (1609) de stad en heerlijkheid Geertruidenberg, Drimmelen, Klein Waspik, Standhazen, de visserijen onder Standhazen, Drimmelen, Almonde, Dubbelmonde, Twintighoeven en de heerlijkheid

⁶⁴ KB, Knuttel, 14726, Testament Maurits, 17.

⁶⁵ KB, Knuttel, 14726, Testament Maurits, 17.

⁶⁶ KB, Knuttel, 14726, Testament Maurits, 18. Volgens Bort mocht er met een simpel octrooi alleen geïnstitueerd worden. Zie Bort, *Ses Tractaten*, nr. 4 en nr. 11, 91-92. Pieter Bort was advocaat bij het Hof van Holland en Zeeland.

⁶⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 970, *Aangaande het testament van Prince Maurits*.

⁶⁸ Behalve een deel van de goederen van Philips Willem die door Philips III aan Jan VIII de Jonge van Nassau-Siegen waren toegewezen. Willem II kreeg deze bezittingen in 1648.

Afb. 22 Frederik Hendrik, prins van Oranje, zijn echtgenote Amalia van Solms en hun drie jongste dochters, door Gerard van Honthorst, circa 1647.

Hooge en Lage Zwaluwe.⁶⁹ Van zijn moeder, Louise de Coligny, erfde Frederik Hendrik de stad en heerlijkheid Châteaurenard.⁷⁰ Deze heerlijkheid werd in pandschap bezeten, beleend met 90.000 gulden Frans geld en dit werd in 1660 afgelost. Deze ontvangers werden verantwoord.⁷¹

De heerlijkheid Naaldwijk, Honselersdijk, Wateringen, 't Opstal en het Hondertland met het daarbij behorende erfmaarschalschap van Holland werden door Frederik Hendrik aangekocht van de graaf van Aremborg voor 360.000 gulden volgens het contract van 16 april 1612.⁷² De stad 's Gravenzande en de heerlijkheid Zandambacht

⁶⁹ Zijn erfdeel bleef bezwaard met de douarie van zijn moeder. Scherft, *Sterfhuis*, 173. Een douarie is een weduw-goed of -geld: geldsom of rente door de man vastgezet op zijn vrouw, ingeval hij vóór haar komt te overlijden of het vruchtgebruik voor de langstlevende echtgenoot. Frederik Hendrik kreeg van de Staten-Generaal een gratificatie als een blijk van vertrouwen omdat zij van hem grote verwachtingen koesterden. De Ridderschap van Holland bevestigde in 1611 dat Frederik Hendrik de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe in leen had ontvangen. Zie BHIC, 423, CPR, inv. 2009.

⁷⁰ Châteaurenard, een Frans stadje ten oosten van Orléans, ligt in de buurt van het stamslot van de Colignys in Châtillon-Coligny. In 1647 werd besloten deze goederen, die ver van de overige bezittingen in Frankrijk verwijderd lagen, te verkopen. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 588. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 16323-16324.

⁷¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris en memorie van goederen.

⁷² Hondertland was een klein ambacht met recht van hoge heerlijkheid. Hieraan was de titel van erfmaarschalk van Holland verbonden. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 270.

werden door Frederik Hendrik op 24 september 1638 van de Staten van Holland gekocht voor 27.893 gulden. Samen met het van Maurits geërfd Monster bezat de prins dan ook vrijwel het hele Westland. De Staten van Holland stelden in 1592 het Huis in Noordeinde (Oude Hof of paleis Noordeinde) ter beschikking aan Louise de Coligny en haar gezin.⁷³ Op 8 oktober 1609 werd het huis, ook wel *Hoff van Oraignen* genoemd, aan Louise en haar zoon Frederik Hendrik en zijn wettige nakomelingen geschonken.⁷⁴ De grond voor de tuinen werd van diverse personen en in verscheidene tijden aangekocht.⁷⁵ Het Huis te Nieuwburg met boomgaarden, singels, warandes en 14 morgen en 127 roeden land te Rijswijk werd door Frederik Hendrik in juni 1630 van Philibert Vernat(ti) aangekocht voor 30.000 gulden.⁷⁶ De prins trouwde in 1625 met Amalia van Solms-Braunfels (1602-1675). Zij kregen zeven kinderen.⁷⁷

In zijn testament van 30 januari 1644 is te lezen dat Frederik Hendrik van de bevoegde autoriteiten octrooien had gekregen om over al zijn goederen te disponeren. Op 4 februari 1631 verleenden de Staten van Holland aan Frederik Hendrik een octrooi om te testen, te institueren en in alle graden te substitueren. Dit gold voor alle bezittingen van de prins in Holland en West-Friesland.⁷⁸ De prins institueerde en substitueerde zijn zoon Willem II als zijn erfgenaam. Mocht deze niet meer in leven zijn, dan werden diens wettige kinderen en nakomelingen geïnstitueerd en gesubstitueerd en 'praeferende altijdts de oudste, ende de Sonen voor de Dochteren en van Linie tot Linie, ende van Graet tot Graet'.⁷⁹ Mochten ook zij zijn overleden dan institueerde en substitueerde Frederik Hendrik, krachtens de octrooien waarmee hij mocht substitueren 'in allen graden', een eeuwig fidei-commis, aan zijn oudste dochter Louise Henriette en 'by gebreke van haer, als ook nae haer' haar wettige kinderen en nakomelingen.⁸⁰ Wanneer dezen allen waren overleden dan kwam de oudste van zijn andere dochters hiervoor in aanmerking, enzovoort.⁸¹ Amalia van Solms had invloed gehad op de totstandkoming van het testament van Frederik Hendrik.⁸² Deze voorwaarde was,

73 Na de dood van Willem I in 1584 was het de bedoeling van de Staten van Holland en tevens van Maurits om Louise de Coligny, de weduwe van Willem I, met haar gezin in de nabijheid van de regering te hebben, vooral vanwege de opvoeding van Frederik Hendrik. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 211. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 4639. In 1591 hadden de Staten van Holland het huis voor 14.200 gulden gekocht. Zij noemden het de *Gemeene landtshuyse*. In dat jaar huurde Philips Ernst van Hohenlohe-Neuenstein het Huis in Noordeinde. Hij was de laatste huurder. Op verzoek van de Staten verliet hij in 1592 zijn huurhuis ten behoeve van de Oranjes. Zie Goossens, *Paleis*, 15; *Lekkerkerk, Paleis*, 10.

74 Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 4643, Akten van donatie door SG (1609). Het Huis zou sinds 1592 door Louise de Coligny zijn gehuurd.

75 Zie voor de aankoop van gronden en huizen NA, 1.08.11, ND, inv. 4644-4650, 4653-4654 en 4658-4659.

76 Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 212. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 4667.

77 Zes dochters: Louise Henriette, keurvorstin van Brandenburg (1627-1667); Henriette Amalia van Nassau (1628); Elisabeth van Nassau (1630); Isabelle Charlotte van Nassau (1632-1642); Albertine Agnes van Nassau-Dietz (1634-1696); Henriette Catharina van Anhalt-Dessau (1637-1708) en Maria van Palts-Simmern (1642-1688), en een zoon: Willem II (1626-1650).

78 KHA, A14/III, Frederik Hendrik, inv. 2, Octrooi van SH (4 februari 1631). Zie ook hoofdstuk 3.

79 KB, Knuttel, 14726, Testament Frederik Hendrik, 22 en 24.

80 KB, Knuttel, 14726, Testament Frederik Hendrik, 24. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 944, *Facti species*.

81 KB, Knuttel, 14726, Testament Frederik Hendrik, 22 en 24.

82 Visser en Van der Plaats (ed.), *Gloria Parendi*, 566 (25 september/5 oktober 1648).

voor wat betreft de goederen die Frederik Hendrik van Maurits (en van Philips Willem) had geërfd, niet in overeenstemming met de fideï-commissaire bepalingen in de testamenten van beide prinsen, die zich immers beperkten tot uitsluitend manlijke afstammelingen. Frederik Hendrik verkeerde toen nog in onmin met Willem Frederik van Nassau-Dietz en wilde deze mogelijk ook graag uitsluiten.⁸³

Drechsler is van mening dat de testamenten van Philips Willem en Maurits door dat van Frederik Hendrik ongeldig werden.⁸⁴ Dit zou betekenen dat de fideï-commissaire bepalingen van beide prinsen niet meer van kracht waren en dat Frederik Hendrik bij het maken van zijn testament vrij over al zijn goederen kon beschikken. Reden voor Drechsler om te concluderen dat vanwege het testament van Frederik Hendrik het Huis Hohenzollern als eerste recht had op de nalatenschap van Willem III.⁸⁵ Drechsler gaat hier voorbij aan het gegeven dat Frederik Hendrik de fideï-commissaire bepalingen van Maurits en Philips Willem niet zomaar ongedaan kon maken. Hiervoor was een octrooi van bijvoorbeeld de Staten van Holland nodig als het ging om goederen in Holland en West-Friesland.⁸⁶

Van Rappard vindt dat Frederik I geen aanspraak kan maken op de erfenis van zijn neef. Hij gaat uit van de ordonnantie van Orléans van 1560 waarin fideï-commissen van meer dan drie graden werden verboden en dus ook eeuwige fideï-commissen. Frederik Hendrik was als erflater de eerste graad, Willem II de tweede en de eerste gesubstitueerde en Willem III was de derde graad en tweede gesubstitueerde.⁸⁷ Van Rappard trekt hieruit de conclusie dat Willem als derde en laatst toegestane graad bij het benoemen van zijn erfgenaam niet gebonden was aan het fideï-commis van zijn grootvader. Wanneer Willem III aan Frederik I al zijn bezittingen had willen nalaten dan had hij hem uitdrukkelijk in zijn testament moeten benoemen. Deze ordonnantie van Orléans gold echter niet in de Zeven Provinciën. In Holland waren eeuwige fideï-commissen zelfs toegestaan. Hieruit blijkt wel dat het heel moeilijk is te bepalen op welke goederen de Pruisische koning recht had. In 1706 werd in een aantal ontwerp verdeelingsplannen opgenomen dat beide partijen niet meer zouden verwijzen naar testamenten en fideï-commissaire bepalingen.⁸⁸

Op welke goederen kon Frederik I aanspraak maken? Niet op de Hollandse en Zeeuwse goederen die Frederik Hendrik van Maurits had geërfd. Zoals reeds gezegd mocht Maurits institueren en over één graad substitueren zodat de last van het door hem ingestelde fideï-commis bij Willem II stopte. Willem II kon dus vrij over deze goederen beschikken. Frederik had in ieder geval ook geen recht op de goederen die Willem II en Willem III tijdens hun leven hadden verkregen. Dat wist hij zelf ook vandaar

⁸³ Willem Frederik van Nassau-Dietz, gehuwd met Albertine Agnes, maakte zich terecht grote zorgen over de gevolgen van het testament van Frederik Hendrik voor zijn familie. Zie Visser en Van der Plaat (ed.), *Gloria Parendi*, 472 (27 december 1647/6 januari 1648); Groenveld, 'Vegelin', 94-95.

⁸⁴ Drechsler, *Streit*, 6.

⁸⁵ Drechsler, *Streit*, 7.

⁸⁶ Zie hoofdstuk 3.

⁸⁷ Zie hoofdstuk 3.

⁸⁸ Zie hoofdstuk 6.

dat hij na de dood van Willem III in 1702 de Staten-Generaal verzocht om de goederen die Willem III en zijn vader tijdens hun leven zelf hadden verworven en waarover zij vrij konden beschikken te separeren van de eigen goederen van Frederik Hendrik die door hem bezwaard waren met een eeuwig fidei-commis.⁸⁹ Frederiks aanspraken concentreerden zich op de goederen die zijn grootvader had verkregen vanwege het Traktaat van Partage en ook die hij tijdens zijn leven zelf had gekocht of gekregen.⁹⁰

4.9 De nalatenschap van Willem II

Willem II erfde de nalatenschap van zijn vader, uitgezonderd de heerlijkheid van de Lek.⁹¹ Om de schulden en legaten die door Frederik Hendrik in 1647 waren nagelaten te voldoen mocht Willem II fidei-commissaire goederen verkopen of verpanden.⁹² Van zijn moeders zijde erfde hij niets, Amalia van Solms overleefde haar zoon. Zelf verwierf Willem II tijdens zijn leven Dieren. Hij kocht het goed in 1647 voor 148.837 gulden en 10 penningen en vergrootte het gebied door verschillende grondaankopen.⁹³ In 1649 en 1650 werden door Willem II de Willems- en Mariapolder annex het Prinsenland, aanbedijkt.⁹⁴

In 1650 stierf de prins *ab intestato* (bij versterf, zonder testament). Hij liet alleen een niet ondertekend concepttestament na waarin hij regelde wie de voogdij zou uitoefenen over een eventuele zoon en dochters die bij de dood van hun vader nog minderjarig zouden zijn.⁹⁵ J. Wagenaar had een afschrift van een testament van Willem II in handen gekregen.

⁸⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERS 1702, Von Schmettau aan SG (8 mei).

⁹⁰ Dit was ook de mening van Henriette Amalia, de moeder van Johan Willem Friso. Zie hoofdstuk 6.

⁹¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris en memorie van goederen. Zie ook KHA, A16/IV, Willem III, inv. 6, Boedel en goederen. Op 5 april 1625 legateerde prins Maurits aan zijn natuurlijke zoon Willem van Nassau-LaLecq de heerlijkheid de Lek. Deze kreeg de titel heer van de Lek. Willem mocht van dit leengoed niets vreemden. Wanneer hij en zijn wettige nakomelingen waren overleden, dan zou zijn jongere broer Lodewijk van Nassau-Beverweerd en diens wettige nakomelingen erven. Wanneer zijn nakomelingen zouden ontbreken dan verviel de heerlijkheid aan de erfgenamen en nakomelingen van Maurits. In 1627 erfde Lodewijk de heerlijkheid de Lek van zijn broer. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3956; hoofdstuk 1.

⁹² Een erfgenaam die met een fidei-commis was belast mocht schulden en legaten betalen uit bijvoorbeeld de verkoop of verpanding van de fidei-commissaire goederen. Dit moest de erflater in zijn testament wel hebben toegestaan.

⁹³ Het huis of de Hof te Dieren werd op 2 september 1647 door prins Willem II gekocht van de Balije der Duitse Orde met toestemming van de Staten van Utrecht en octrooi van de Gelderse Landdag. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3387-3389. Om het enigszins verdeelde bezit geografisch af te ronden kocht de prins in 1647 en in de eerste jaren daarna nog talrijke goederen, stukken land en bosgebieden in de omgeving van het huis. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 160-161.

⁹⁴ Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 415. Het Prinsenland werd in 1649 uitgebreid met de Willemspolder en in 1699 met de Mariapolder. Prinsenland maakt sinds 1 januari 1997 deel uit van de gemeente Steenbergen.

⁹⁵ ZA, 33.1, VH, inv. 178, Kopie concept-testament uit 1650. Dit stuk kreeg ik in handen via mijn promotor prof. dr. S. Groenveld. In dit incomplete testament werd de voogdij over een eventuele en minderjarige zoon opgedragen aan Willems vrouw, de prinses royale, Mary Stuart, en enige leden van de Staten-Generaal, die door hem zouden worden benoemd. Troost, *Stadhouder-koning*, 37. Zie Veeze, *Raad*, 12. Van Rappard was blijkbaar van het bestaan van genoemd concept niet op de hoogte want hij schrijft dat het niet duidelijk is of Willem II een testament heeft nagelaten, er wordt nooit over gesproken. Van Rappard, 'Aanspraken', 134.

Afb. 23 Willem II, prins van Oranje, door Gerard van Honthorst (atelier), 1651.

Hierin stond dat bij het ontbreken van kind of kinderen, de prins zijn oudste zus Louise Henriette, keurvorstin van Brandenburg, tot zijn erfgename benoemde. De lijftocht (levensonderhoud) van zijn echtgenote werd door hem verhoogd van 10.000 tot 15.000 pond sterling wanneer hij na zijn dood kinderen naliet, en tot 20.000 pond sterling wanneer hij geen kinderen naliet.⁹⁶ De heerlijkheden Buren, Leerdam, IJsselstein, Naaldwijk en nog andere werden voor de voldoening hiervan aangemerkt. Omdat dit afschrift geen hoofd- of dagtekening bevatte schrijft Wagenaar hierover ‘weet ik niet, hoe veel staat er op te maaken zy. Waarschynlyk, moet men ’t voor een Afschrift van [van] den onvolkomen uitersten wil houden’.⁹⁷ Volgens J. Eysten werd nog een testament gevonden waarbij Willem II, indien hij zonder nakomelingen kwam te overlijden, zijn zuster Albertine Agnes tot zijn erfgenaam benoemde. Als voorwaarde werd gesteld dat zij met de Friese stadhouder Willem Frederik zou trouwen. Dit testament droeg geen datum, dagtekening en plaatsnaam.⁹⁸ De nalatenschap van Willem II ging naar zijn zoon Willem III. Het is moei-

⁹⁶ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XII, 121-122. Eysten verwijst naar een codicil van 21 december 1649. Verder kreeg zij het gebruik van het meubilair in de huizen te Buren, Breda, IJsselstein en Honselersdijk. Zie Eysten, *Willem II*, 199.

⁹⁷ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XII, 121-122.

⁹⁸ Eysten, *Willem II*, 200 en noot 1.

lijk te zeggen of er op goederen die Willem II van zijn vader had geërfd nog fidei-commissaire bepalingen van Maurits of Philips Willem van kracht waren. Frederik Hendrik had in ieder geval al zijn goederen, ook die hij van zijn twee halfbroers had geërfd, belast met een eeuwig fidei-commis.⁹⁹

4.10 Het testament en de nalatenschap van Amalia van Solms

Op 8 september 1675 overleed Amalia van Solms, de weduwe van Frederik Hendrik. Van haar zijn vijf testamenten bekend, waarvan het oudste uit 1649 stamt. De dood van haar zoon Willem II in 1650 en van haar oudste dochter Louise Henriette in 1667 noopte Amalia ertoe om in 1651 en in 1668 nieuwe testamentaire bepalingen te formuleren. Een vijfde testament maakte zij in 1663 en het laatste testament werd door Amalia van Solms een jaar voor haar dood, op 7 december 1674, gemaakt.¹⁰⁰ In al haar testamenten ging de erfenis grotendeels naar de dochters van Amalia.¹⁰¹

Bij de boedelscheiding in 1676 ging Huis ten Bosch (de Oranjezaal of Huis in het Bosch), het zomerverblijf van Amalia, als gemeenschappelijk bezit over op haar dochters of hun erfgenamen.¹⁰² Dit waren:

- 1 de beide prinsen van Brandenburg als nakomelingen van de overleden oudste dochter Louise Henriette, keurvorstin van Brandenburg;
- 2 Albertine Agnes, de weduwe van Willem Frederik van Nassau-Dietz. Zij kreeg ook het vruchtgebruik van het Huis ten Bosch;
- 3 Henriette Catharina, de echtgenote van Johan George II van Anhalt-Dessau. Zij had als langstlevende dochter van Amalia van Solms, na de dood van haar zus Albertine Agnes in 1696, het Huis ten Bosch geërfd op grond van het testament van haar moeder van 7 december 1674. In 1703 droeg zij haar eigendomsrechten hiervan over aan haar neef de Pruisische koning Frederik I;¹⁰³
- 4 Maria, de weduwe van Maurits van Palts-Simmern.

⁹⁹ Ook zal er op Veere c.s. een fidei-commis hebben gerust dat erop was gelegd met toestemming aan Willem II van de Staten van Holland in ruil voor het fidei-commis op Leerdam. Zie Groenveld, 'Oranjes', 115, noot 24.

¹⁰⁰ Toen Amalia van Solms in 1674 haar laatste testament maakte waren nog drie dochters, Albertine Agnes (1634-1696); Henriette Catharina (1637-1708) en Maria (1642-1688), in leven.

¹⁰¹ Erkelens, 'Statthalterliche Hof', 107-130.

¹⁰² Uit een kopie van overgifte van 17 mei 1695 blijkt dat de grafelijkheid van Holland aan Amalia van Solms voor de bouw van het Huis ten Bosch in Den Haag, als zomerresidentie niet ver van het Stadhouders Hof, een elstakker had gegeven, groot 18 morgen en 470 roeden, gelegen aan de oostzijde van het Haagse Bos. NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Memorie van goederen. Zie voor de akte van consent uit 1645 door de grafelijkheid van Holland voor prinses Amalia van Solms, vanwege het aanvaarden van een stuk land voor de bouw van een buitenhuis, NA, 1.08.11, ND, inv. 4675.

¹⁰³ In de memorie van goederen is te lezen dat van de Oranjezaal (Huis ten Bosch) geen bewijsstuk was gevonden hoe en wanneer Willem III dit huis van Amalia van Solms, de prinses-douairière, in bezit had gekregen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Memorie van goederen. Dit klopt want niet Willem III, maar zijn neef Frederik had het huis van tante Henriette Catharina geërfd.

Afb. 24 Amalia van Solms, door Gerard van Honthorst (atelier), 1650.

Ook Zevenbergen, dat het persoonlijk eigendom van de prinses was, vermaakte zij op deze manier aan haar dochters.¹⁰⁴ Hoewel Amalia van Solms haar bezittingen had toegewezen aan haar vier dochters, werd zij na haar dood in 1675 in Zevenbergen opgevolgd door haar kleinzoon Willem III.¹⁰⁵ Uit deze bezitting moest de prins aan de vier dochters van Frederik Hendrik 600.000 gulden uitkeren.¹⁰⁶ In 1648 ontving Amalia van Solms bij de Vrede van Munster Turnhout en het kasteel als een erfelijk leen van de Spaanse koning.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Van Hoof e.a. (ed.), *Archieven Nassause Domeinraad*, 213. De Staten van Holland eisten bij de Vrede van Munster in 1648 de heerlijkheid Zevenbergen op van de Spaanse koning Philips IV. Op 29 mei 1649 werd Amalia van Solms door de Leenkamer van Holland beleend met stad, slot, land en heerlijkheid van Zevenbergen.

¹⁰⁵ Van Hoof e.a. (ed.), *Archieven Nassause Domeinraad*, 292. Vanwege het testament van Amalia van Solms werd Zevenbergen fidei-commis gemaakt op de dochters van prins Frederik Hendrik en Amalia van Solms.

¹⁰⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, *Memorie van goederen*. Zie ook Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 292. Zevenbergen werd in vrije eigendom aan Willem III gelaten, mits hij daarvoor aan zijn vier tantes 600.000 gulden zou uitkeren, 'off daer noch behoorlijke rente constituerende 't haren genoegen,'t geene ook alsoo is geschiet'. Van 1649-1676 werd het beheer over Zevenbergen uitgeoefend door de Raad en Rekenmeester(s) van Amalia van Solms.

¹⁰⁷ Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 577. De heerlijkheid Turnhout was ten tijde van de vredesonderhandeling, op 8 januari 1647 door Spanje beloofd aan Frederik Hendrik. Het Huis Oranje had in december 1647 een akkoord met Spanje gesloten dat tegelijkertijd met het vredesverdrag van 1648 van kracht zou worden. Amalia van Solms zou Turnhout en ook Zevenbergen krijgen. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 222-223. Op 27 december 1647, Frederik Hendrik was inmiddels overleden, zegde de Spaanse koning de heerlijkheid toe aan de prinses-

Na haar dood erfde haar kleinzoon Willem III het gebied.¹⁰⁸ Het vruchtgebruik kwam in 1676 toe aan Maria van Palts-Simmern, de jongste dochter van Amalia.¹⁰⁹

4.11 De nalatenschap van Willem III

Naast de nalatenschap van zijn vader verwierf Willem III tijdens zijn leven ook nog veel goederen.¹¹⁰ Vanaf 1679 had hij de Lithse tol in bezit zoals Maurits en de volgende prinses deze tot 1652 in bezit hadden.¹¹¹ De Gennepse tol en het Kleefs licent (op de Maas) werden door de Grote Keurvorst van Brandenburg in zijn brief van 26 februari 1678 erfelijk en in eigendom afgestaan aan Willem III om daarmee naar eigen believen te doen, handelen en disponeren. De prins liet het kantoor van de Gennipse tol naar Grave verplaatsen.¹¹²

De Staten van Holland gaven de stad Geertruidenberg volgens akkoord van 28 oktober 1672 over aan Willem op voorwaarde dat hij Holland daarvoor 20.000 gulden zou betalen.¹¹³ De prins verwierf Steenberg van Amalia van Solms.¹¹⁴ Van de polder Koningsoord in Prinsenland werd bij verkaveling op 3 april 1700 de helft aan de Koning-Stadhouder gegeven.¹¹⁵ Amalia vermaakte Turnhout, volgens haar testament gemaakt [op Huis ten Bosch] op 4 (7) september 1674, aan de prins.¹¹⁶ In 1711 kwam Turnhout in het bezit van de Pruisische koning Frederik I.¹¹⁷ In het geschil met de Friese Nassaus

douairière Amalia van Solms. Tijdens de Vrede van Munster, gesloten op 30 januari 1648, werd dit besloten en de overdracht volgde op 26 oktober 1649. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris.

108 Amalia van Solms benoemde haar kleinzoon Willem III tot haar erfgenaam onder aftrek van 100.000 gulden waarmee Willem III de schulden en legaten aan zijn tantes moest betalen.

109 Maria was getrouwd met (Lodewijk Hendrik) Maurits van Palts-Simmern. Zij overleed op 30 maart 1688. Na haar dood verviel de gehele baronie aan Willem III.

110 NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris.

111 De Lithse tol werd door de Staten-Generaal, na de Vrede van Munster in 1648, aan Willem II geschenken als vergoeding voor het verlies van goederen in Brabant. De Staten-Generaal behielden het recht van herroeping, zij namen deze tol te Venlo in 1701 over. De tol werd geheven volgens een door de Raad van State vastgestelde lijst. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 9956, Volume V, B. Het recht van de Lithse tol over de periode 1577-1704.

112 Zie Rive, *Schets*, 93. De Gennipse tol werd enige tijd tweemaal geheven. Eenmaal door Kleef te Gennep en eenmaal bij Grave. Waarschijnlijk was dit een gevolg van de onenigheid over de verdeling van de nalatenschap van Willem III. Met het Traktaat van Partage in 1732 kwam de Gennepse tol aan Frederik Willem I, koning in Pruisen. NA, 1.08.11, ND, inv. 9956, volume V, C. De Gennepse tol en het Kleefse licent op de Maas, 1678-1718. Zie ook Drechsler, *Streit*, 46. Een licent was oorspronkelijk een verlof om handel te drijven.

113 NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Memorie van goederen. Willem werd in 1672 met de heerlijkheid Geertruidenbeg beleend. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 4043, Akte van belening, 28 november 1672. Zie ook Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 190. Prins Frederik Hendrik ontving vanwege het Traktaat van Partage (1609) onder andere de stad en heerlijkheid van Geertruidenberg.

114 Volgens het testament van Amalia van Solms. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Memorie van goederen.

115 De Koningsoordpolder in Prinsenland werd rond 1699 bedijkt. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 11824; Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 415. De polder dankt zijn naam aan Koning-Stadhouder Willem III, de toenmalige heer van Prinsenland. Zie Hopstaken, *Koningsoordpolder*, Inleiding/historisch overzicht.

116 Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 577. Ook Turnhout werd vanwege het testament van Amalia van Solms fidei-commis gemaakt op de dochters van prins Frederik Hendrik en Amalia van Solms.

117 Henriette Catharina had haar aanspraken op delen van de nalatenschap van Willem III overgedragen aan

over Turnhout als deel van de nalatenschap van Willem III sprak het Hof van Brabant een vonnis uit ten gunste van Frederik I.¹¹⁸ Zevenbergen is op dezelfde wijze in het bezit gekomen van Willem als Turnhout.¹¹⁹ De Koning-Stadhouder kocht op 21 maart 1698 Wernhout in de baronie van Breda van Cornelis van Aerssen, heer van Wernhout en Sommeldijk, voor 16.250 gulden.¹²⁰

Op 13 september 1679 werden de hoge, middelbare en lage jurisdictie van Soest, Baarn, Ter Eem en Eemnes Binnen en Buitendijk c.a. door de Staten van Utrecht aan Willem III eeuwig en erfelijk opgedragen.¹²¹ Na Willems dood kwamen de heerlijkheden, nu bekend onder de verzamelnaam Soestdijk, weer aan de Staten van Utrecht.¹²² Landen, tienden en andere gerechtigheden die vanouds tot de thesaurie van St. Marie te Utrecht hadden behoord, werden door de Staten van Utrecht met hun brief van 12 juni 1679 aan Willem in volle vrije en erfelijk eigendom opgedragen. De deken en het kapittel van de Dom te Utrecht hadden op 22 februari 1675 aan Willem III en zijn erfgenamen alle tienden, die door het voormalige kapittel uit de landen en de baronie van IJsselstein tot die tijd toe werden genoten, geschonken.¹²³

Op 3 november 1677 droegen de Staten van Overijssel aan de prins hun leengoederen in het graafschap Bentheim op.¹²⁴ Dit domein (en de rechten) vielen na de dood van Willem weer terug aan de Staten van Overijssel.¹²⁵

Frederik I. De Pruisische koning had Henriette Catharina aangeboden Turnhout te kopen. Zij stelde eerst haar dochter Henriette Amalia in de gelegenheid om deze heerlijkheid voor hetzelfde bedrag te kopen. Ging deze hier niet op in, dan verkocht zij de heerlijkheid aan Frederik. Zie Veenendaal, (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 593 en noot 1, Henriette Amalia aan Heinsius (30 december 1702).

118 Van Hoof e.a. (ed.), *Archieven Nassause Domeinraad*, 577. Zie voor de boedelscheiding van Amalia van Solms Drossaers en Lunsingh Scheurleer (ed.), *Inventarissen I*, 325-378: *Boedelscheiding van Amalia van Solms 1676* (roerende goederen). In 1732, met de totstandkoming van het Traktaat van Partage tussen Willem IV en Frederik Willem I, deed Willem IV definitief afstand van Turnhout.

119 In 1719 werd Zevenbergen toegewezen aan Anna Charlotte Amalie van Nassau-Dietz en Willem Karel Hendrik Friso van Oranje-Nassau (Willem IV), de minderjarige kinderen van Johan Willem Friso en Maria Louise van Hessen-Kassel, hun moeder en voogdes. Zevenbergen werd beheerd door de Raad en Rekenmeester(s) van de geëxtraheerde goederen. Deze goederen waren door de Staten-Generaal ten behoeve van de Friese Nassaus aan de nalatenschap van Willem III onttrokken. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 292; NA, 1.08.11, ND, inv. 78 en inv. 1529.

120 NA, 1.08.11, ND, inv. 12951, Akte van verkoop. Op 13 mei 1698 werd Willem III door het leenhof van Brabant beleend met de heerlijkheid Wernhout. NA, 1.08.11, ND, inv. 12952, Akte van belening.

121 De Staten van Utrecht droegen op 3 september 1674 genoemde goederen aan Willem III over. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 185. In de periode 1674-1680 voegde Willem aan dit bezit door koop nog enkele landerijen toe. Op de plaats van een hofstede aan de Soestdijk liet hij een huis bouwen. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 185.

122 In 1714 kocht Maria Louisa van Hessen-Kassel van de Staten van Utrecht de ambachtsheerlijkheden Soest, Baarn en Ter Eem. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 185.

123 Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 4753, Akte van opdracht, 1675. Willem III ontving alle tienden onder IJsselstein als dank voor de bevrijding van de Fransen in het kader van de oorlog van 1672.

124 Op 3 november 1677 droegen de Staten van Overijssel hun leengoederen in het graafschap Bentheim op aan Willem III. De Koning-Stadhouder ontving de leengerechtigheid van Nieuwenhuis, ook wel Neder-Bentheim genoemd, en alle goederen die voorheen aan Salland, Twente en de rentambten Sibculo, Albegen en Windesheim behoorden. In 1682 werd de schenking uitgebreid met alle tienden, cijnzen, beden en andere rechten die uit deze goederen in Bentheim voortvloeiden. Tevens verwierf Willem het recht van premier stende, eerste lid van de Gewestelijke Staten in de landsregering. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Memorie van goederen en inv. 16501, Akte van donatie. Zie ook Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 608.

125 In 1747 werden deze goederen aan Willem IV opgedragen.

Hoogsoeren c.a. in het ambt Apeldoorn op de Veluwe werd bij hun brief van 13 december 1678 door de Staten van Gelderland aan Willem III opgedragen en gecedeerd. De oude havezate Het Loo met toebehoren en rechten werd door de prins in 1685 en 1686 aangekocht.¹²⁶ Op 16 juli 1698 ontving hij van de Staten van Gelderland het erf en goed aan het Uddelermeer met de visserijen. In 1700 kocht hij het goed Hoog Buurlo voor 15.000 pond.¹²⁷ Verder kocht Willem de havezate Coldenhave op de Veluwe en de Fraterweerden gelegen aan de IJssel.¹²⁸ De heerlijkheid Bredevoort met al haar toebehoren werd door de Staten Generaal bij hun brieven van 25 september 1697, in volle eigendom aan Willem III overgedragen als een vrij goed. De prins ontving de Burense tienden onder Doesburg.¹²⁹

Willem verwierf op 6 februari 1670 door koop het Hondenhuis met erf en toebehoren gelegen bij de Watermolens [bij de Hereweg] in Den Haag voor 1.300 gulden.¹³⁰ Verder kocht hij de hofstede Den Kruijterbergh c.a. op 26 september 1681 voor een bedrag van 30.000 gulden.¹³¹

Montfort werd uit kracht van het traktaat met Philips IV, koning van Spanje, en de voogden van Willem III van 28 oktober 1651 aan de prins overgedragen, evenals de tienden van Venray [gelegen in het land van Kessel] en de heerlijkheid Middelaar.¹³² De Koning-Stadhouder stond deze heerlijkheid in 1693 af aan zijn neef keurvorst Fre-

126 Het Loo met het omringende gebied werd in 1684 door Willem III gekocht van Johan Carselis van Ulft, genaamd Doornick. Voor de koopaktes e.d., zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 174-177 en NA, 1.08.11, ND, inv. 3647-3653. Het Loo bestond uit een huis, een half deel hout (holts) in 't Hoogsoerder bos, leen- en gerechtigheden, erven, molens, tienden, marktrecht en andere gerechtigheden.

127 Akten van transport van Hoog Buurlo door Joost Wirich baron van Clout aan prins Willem III van 25 maart en 19 april 1701. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3656; Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 174-175.

128 De havezate Coldenhave (Koldenhoven), gelegen in het ambt Brummen, werd in 1700 door Willem III van de familie Boshoff gekocht. Zie voor Koldenhove Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 160 en NA, 1.08.11, ND, inv. 3420, Retroacta, 1662-1699. In 1700 kocht Willem III van de voogden van gravin Maria van Bronkhorst de Fraterwaard, een aantal uiterwaarden gelegen onder Dieren aan de Veluwezoom aan de IJssel, voor 136.000 gulden. Het op het goed rustende panschap werd een jaar later door hem afgekocht van de erfgenamen van Rutger, Wilhelm en Bartholomeus Huijgens. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 160-161, NA, 1.08.11; ND, inv. 3417-3418 en 3707-3709.

129 De Burense tienden, gelegen in graafschap Zutphen, betroffen landerijen die waren ontstaan uit de ontginning van woeste grond. De heer diende toestemming te geven voor ontginning en gebruik. De gebruiker moest aan de heer een tiende deel van de schatting afstaan. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 118.

130 NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Memorie van goederen en inv. 4620, Akte van verkoop, 1670.

131 De hofstede de Cruydborg of Kruitberg, gelegen in het baljuwschap van Brederode bij Santpoort, behoorde onder de banne of jurisdictie van Velsen. Willem III kocht de hofstede met bossen, beplantingen en landerijen van Johan Coemans. Willem III gebruikte deze hofstee als buitenverblijf en jachthuis. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 236 en 237 en NA, 1.08.11, ND, inv. 5321-5336, Retroacta, c.a., 1681-1683.

132 Tijdens de vredesonderhandelingen te Munster werd tussen koning Philips IV van Spanje en Frederik Hendrik overeengekomen dat het kasteel, het land en de heerlijkheid Montfort, de heerlijkheden Stevensweert, Ohé en Laak en Middelaar en de tienden van Venray aan de prins zouden worden overgedragen. Frederik Hendrik ontving de goederen als een onversterfelijk leen. Hij kreeg de heerlijke rechten, terwijl Philips IV de soevereine rechten behield. Hier was sprake van een scheiding van de heerlijke en soevereine rechten. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 11071. De heerlijkheid was een erfelijke bezitting, een erfleen, van de Oranjes. Na het overlijden van Frederik Hendrik kreeg zijn zoon Willem II dezelfde rechten. Tot de heerlijkheid Montfort behoorden Echt, Linne, Maasbracht, Montfort, St. Odiliënberg, Posterholt, Roosteren, Vladorp, Beesel, Belfeld en Nieuwstadt. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 401.

derik III van Brandenburg.¹³³ Op 11 februari 1692 kocht hij het goed Asselt voor 8.000 gulden.¹³⁴

Zoals wij zagen liet Willem III geen nakomelingen na, hij had wel een testament gemaakt en tevens een aantal legaten.¹³⁵ Om zijn goederen te kunnen vermaken beschikte hij over octrooien van de Staten van Holland en West-Friesland (verleend op 15 juni 1673), de Staten van Utrecht (verleend op 3 mei 1676), het Hof van Utrecht (verleend op 5 mei 1676), de Raad van Brabant (verleend op 9 mei 1676), de koning van Spanje (verleend op 18 mei 1676), de Staten van Overijssel (verleend op 18 juli 1676) en van de Staten van Zeeland (verleend op 17 september 1676).¹³⁶ De Koning-Stadhouder had geen fidei-commissaire bepalingen in zijn testament opgenomen.¹³⁷ Alle octrooien waren met substitutie, maar hier heeft Willem III geen gebruik van gemaakt, hij heeft alleen geïnstitueerd door Johan Willem Friso als zijn enige en universele erfgenaam te benoemen.

4.12 Slot

In de periode waarin het Romeinse recht aan kracht won, stelde een flink aantal Nassaus en Oranjes hun testament op. Daarin namen fidei-commissaire bepalingen een voorname plaats in, evenals vragen betreffende de rechten van manlijke en vrouwelijke erfgenamen. De testamenten werden juridisch veelvuldig in de lijn van vorige erfelingen geplaatst, omdat groot gewicht werd toegekend aan instandhouding van het reeds verworven bezit van gronden en rechten. Dwars door dit streven speelden echter veranderingen in het recht, in de openbare omstandigheden en de familieverhoudingen. Een en ander kon ertoe leiden dat eerder ingenomen standpunten en bepalingen door latere erfaters moesten worden genuanceerd of zelfs vaarwelgezegd. Voor verervingen en voor zulke veranderingen hadden deze erfaters octrooien van de boven hen staande soevereinen nodig: aanvankelijk van de Bourgondische en Habsburgse landsheren van de Nederlandse gewesten, en later tijdens de Republiek van de Staten der afzonderlijke gewesten.¹³⁸

De Nassause en Oranje-testamenten werden tijdens de zestiende en zeventiende eeuw steeds beheerst door de in 1472 aangegeven *Erbeinigung*, die de opvolging regelde in alle Nassaugoederen – in het Duitse Rijk, in de Nederlanden en verspreid in aangrenzende staten. Na de eerste generaties, die alleen manlijke erfopvolging toestonden,

¹³³ Middelaar werd in 1692 door Willem III afgestaan aan Frederik III, keurvorst van Brandenburg. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 402 en NA, 1.08.11, ND, inv. 51, Registers van notulen van de Domeinraad, 1692.

¹³⁴ Willem III kocht het erfgoed Asselt van Wilhelm van Haersolte. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3698, Akte van verkoop en transport, 11 februari 1692.

¹³⁵ Zie hoofdstuk 2.

¹³⁶ KHA, A16/IV, Willem III, inv. 3, Testament van Willem III. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 918.

¹³⁷ SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 68, Bernhard Stuerman aan SB (8 mei 1702).

¹³⁸ Zie voor zulke octrooien ook hoofdstuk 7.

week René de Chalon daarvan in 1544 met toestemming van Karel V af, door ook vrouwelijke erfopvolging op te nemen. Deze kwam ook voor in het testament van Anna van Egmond uit 1558, maar verdween weer bij de Partage van de erfenis van Willem van Oranje in 1609. Bij deze zelfde gelegenheid werden ook oude fidei-commissaire bepalingen met toestemming van de Staatse autoriteiten buiten werking gesteld.

De belanghebbenden bij de Partage – de halfbroers Philips Willem, Maurits en Frederik Hendrik – troffen maatregelen om hun vaderlijk erfgoed bij elkaar te houden, vermeerderd met eigen nieuwe aanwinsten. Zij deden dit onder meer door invoering van nieuwe fidei-commissaire regelingen. Zo gingen de bezittingen van Philips Willem naar Maurits en, via deze, naar Frederik Hendrik, in beide gevallen met instandhouding van manlijke opvolging – die de Friese Nassaus onder de belanghebbenden bracht – en met fidei-commissen. Maurits had van Holland en Zeeland octrooien gekregen waarmee hij over één graad mocht substitueren.

Voor de toekomst werd het testament van Frederik Hendrik uit 1644 cruciaal. Deze Oranje sloot, bij onzekerheid over manlijke nazaten via zijn jonge zoon Willem II, de vrouwelijke lijn niet langer uit, mogelijk ook vanwege spanningen met de Friese stadhouder Willem Frederik. De manlijke opvolging werd door Willem II echter wél gegarandeerd, maar was voorbij met de dood van diens zoon Willem III. Welke argumenten werden nu door of namens de grootste kanshebbers op de erfenis – Johan Willem Friso en Frederik I – aan de vorige testamenten ontleend om hun aanspraken basis te geven?